

Злості повні кості: про фольклорних антагоністів

СОФІЯ ВДОВЧЕНКО

27 КВІТНЯ 2023

У народних казках головні герої здебільшого втілюють найкращі людські риси й фактично стають уособленням добра. На шляху до мети благородному героєві чи героїні всіляко перешкоджає антагоніст — головний супротивник, лиходій і шкідник, який символізує зло.

Lina Dūdaitė

Злий і «чужий» антагоніст створює контраст із добрим і «своїм» протагоністом, підкреслюючи його позитивну силу. У давніх текстах антагоністами були міфічні істоти, та поступово їхню роль почали відігравати люди, тож у фольклорі, який дійшов до нас, героям можуть протистояти як хтонічні створіння, так і цілком людські особи.

Казкових антагоністів зазвичай нескладно розгледіти. На відміну від зусібч симпатичних головних героїв, вони потворні — як, наприклад, у молдовській казці про велетня-людожера: «Жив колись чабан, котрий мав трьох синів. Побудував він під пологом лісу загін для своїх овець і пас їх там цілий рік. Трохи нижче, у самому серці кодр, жив Гевеун-велетень, огидний і страшнющий змій, не бачити б його ні уві сні, ні наяву». В іншому тексті молдовського фольклору («Світло, лийся попереду, темряво, стелися позаду») є такий опис: «Жив у ті часи Чоловічок із нігтик, борода з ліктик. І мав він онука, потворного і бридкого, мов нечиста сила».

В українських народних казках антагоністи теж зазвичай непривабливі. Скажімо, у «Залізної бабі» чоловік потрапляє в лише на перший погляд порожню хату в лісі й зустрічає там легко впізнавану нечисту силу.

Бідолашний чоловік глянув у той бік, звідки почув голос, а там таке собі бабище сидить, що на неї й дивитися страшно: стільки на ній зморщок, як у циганки на спідниці зборок, носище такий довгий, що коли голову схиляє, то в землю впинає. А той ніс із заліза: коли по ньому ударити, то гуде, як дзвін. Баба говорить:

— Так, так, чоловіче, потрапив ти до чортової хижі. Я чортова мати.

У сюжеті про Оха селянин віддає сина до чарівника в науку, після якої є ризик вже не повернутися додому.

Увійходять у ліс, притомилися; а там над стежкою стоїть обгорілий пеньок. Батько й каже:

— Притомився я — сяду, одпочину трохи.

От сідає на пеньок та:

— Ох! Як же я втомився!

Тільки це сказав — аж з того пенька — де не взявся — вилазить такий маленький дідок, сам зморщений, а борода зелена аж по коліна.

Казка «Дідова дочка і бабина дочка» — одна з тих, де антитетичність героїнь дуже виразна, адже текст постійно зіставляє не лише зовнішність двох зведених сестер, а і їхні вчинки. Утім, врода таки відіграє чималу роль: «Дід жениться на другій і бере жінку з дівчинкою. Уже в діда двоє дітей. Ростуть дівчата. Але бабі дідова дочка не дуже то сподобалася, бо була дуже гарна, а бабина — погана й неохайна». Прикметна ця казка ще й тим, що в ній головна героїня

протистоїть не лише своїй нерідній сестрі, а ще й заздрісній і злій мачусі, яка в претекстах, імовірно, була Змією, а пізніше набула людської подоби.

Антагоністи наділені рисами, які викликають осуд і ворожість. Байдуже, про демонічних істот ідеться чи про людей: вони можуть бути агресивними, скупими, зарозумілими, брехливими, підступними, лінивими та навіть дурнуватими. Ці характеристики допомагають більше підкреслити чесноти протагоніста, адже побороти агресію можна любов'ю, відвагою та силою, скупість — щедрістю, брехню — правдою, зарозумілість і підступність — щирістю і добрим наміром, лень — працьовитістю, а дурість — розумом.

Утім, іноді протагоністи далекі від ідеалу вроди, та й потворність їхніх супротивників помітна не з першого погляду. Є ціла низка сюжетів, у яких головний герой, найчастіше солдат або селянин (чи, до речі, селянка: жінки в казках не гірше за чоловіків уміють давати відсіч чортам), змагається з нечистою силою і за допомогою хитроців чи спритності перемагає. У тексті «Як баба з чортом воювала» героїня постає мудрою і чесною: «Жила справедливо, ніколи нікого не скривдила, нікого не обманула у своєму житті й ні від кого нічого не вкрала». Чорт, прибравши подобу легеня, відриває хвоста козі, а на бабині спроби захистити худобу відповідає погрозами й оголошенням справжнісінької війни, яку зрештою програє. Спершу він лізе в бабин будинок через комин, та потрапляє в котел з окропом і отримує качалкою по голові та ребрах. Потім намагається через пліт поцілити бабу вилами, проте вона штрикає його залізним рожном, аж поки зраний і закривавлений чорт не здається. Героїня в цьому варіанті казки кмітлива та спритна, а ще справедлива, бо не нападає на чорта без попередження: «Якщо ти будеш мені біду робити, я ще в житті нікому лиха не зробила, а тобі зроблю». А от чорта показано лихим, слабким і дурним — і тимчасово приваблива зовнішність ніяк його не рятує.

Є інша версія цієї казки, у якій усе починається доволі мирно. Самотні баба й чорт збираються разом хазяйнувати і сіють городину, але згодом ворогують через розподіл врожаю: картопля і мак дістаються розумній бабі, тимчасом як дурному дідьку доводиться задовольнятися бадиллям. Одурений і обурений, чорт погрожує бабі та змушує змагатися — возити одне одного, поки той, кого возять, не переспіває всі пісні, які знає. Баба відповідає, що знає тільки одну, і погоджується.

*Вона сіла на його, загнула його — и начала співать оцієї: «Трада-трада-трада-й-дом!»
Та все так співає: «Трада-трада-трада-й-дом!» Йїздить по йому и неспочиває; а він слухав-
слухав, тай каже:*

— Чи ще багато йїї співать?

А вона каже йому:

— Еге, ище и третьї части немає! — А вже, мабуть, днів п'ять возив йїї.

Зрештою чорту доводиться лишити бабу в спокої разом із ворогаєм.

Завдяки взаємодії зі злим, дурним і заздрісним антагоністом виявляється, що головна героїня кмітлива та смілива, може дати відсіч у разі небезпеки та подбати про себе.

У казці «Премудра Зося» антагоністом стає наречений головної героїні. Найменша королівська донька Зося наживає собі ворога в обличчі козака, який спершу залицявся до старших сестер, коли їхній батько був у від'їзді, а потім намагався звабити її. На щастя, повертається король, якому про всі події у палаці доповідає чарівний соловейко, і виганяє підступного козака зі своїх володінь. Козак іде й наймається до іншого короля на кухню. Хвора старша сестра просить Зося добути їй страви, які їсть король сусідніх земель, переконуючи, що після цього вона одужає. Та погоджується, але мусить вдатися до хитрощів:

Перебирається за кухара, приходит до [того] короля і просится на службу за кухара. Він каже:

— В мене єст кухар.

— Ну то прийміт мене за помічника.

Приймили єї; помагає всьо робити. І видвинувся десь кухар за ділом, а єї зоставив пильнувати, а сам пішов на місто. Тая звинулася, по дверях написала, що то [був ту] «не жаден ні кухар, ні помічник, іно премудра Зося». Взяла страви і пішла. Принесла, дала старші, вона поздоровіла.

Коли занедужує середульша сестра, Зося так само здобуває їй яблука в чужого короля. Та цього виявляється мало, тому дівчині доводиться ще й видавати себе за пивовара, щоб здобути королівський напій для своєї родички.

Через деякий час злий козак, який уже встиг стати паном, засилає старостів до Зосиного батька й отримує від нього згоду. Востаннє свою кмітливість протагоністка виявляє в процесі підготовки до весілля та під час першої шлюбної ночі.

Але як лагодилися на вісілля, то багацько різали курей. Вона тую кров збирала і казала зливати в шкуру телячу, і заправила то всьо медом і поставила за пецом. От по вісілі на третій день полягали вони в особні станції. Та приготвила своє теля, та вночі залізла в кутку за лужко, а теля своє поставила на лужко. От вночі стає він з свого лужка, бере меч в руки, приходит до єї лужка і каже:

— А пам'ятаєш, Зося, як ти мені кости поломила?

Та каже:

— Пам'ятаю!

— А пам'ятаєш, як в кухні їдзенья повевертала-сь?

— Пам'ятаю!

— А пам'ятаєш, як яблука пообтрясала-сь?

— Пам'ятаю!

— А пам'ятаєш, як пиво випустила-сь?

— Пам'ятаю!

— Ну то тепер гинь!

І з сим словом мечом вдарив по шиї теля; думав, що то вона лежит.

Схожа опозиція є в угорській народній казці «Катіца Тердсели», де головна героїня — розумна й наполеглива донька селянки. Її матір хворіє і просить Катіцу піти до королівського палацу, щоби принести звідти трохи гусятинки. Дівчина, хоч і знає, що король жадібний та злий, усе одно йде просити про послугу. Правитель відмовляє і виганяє її, тому Катіца знаходить кухню, виманює звідти кухаря — і так уперше перехитровує скупого супротивника. Удруге їй це вдається, коли король нездужає. Катіца переодягається в чоловічий одяг і, представляючись лікарем, хитрощами змушує слуг зашити хворого у волячу шкуру разом з сіллю та перцем.

Боротьба героїні та її ворога в цих казках становить основу сюжету — це закарбований у фольклорному наративі елемент ініціаційного характеру. На доланні перешкод, які створює антагоніст, ґрунтується важлива частина оповіді: це простір, у якому головний герой може засвідчити свої позитивні характеристики, відтворюючи давню обрядову логіку. Казки нагадують нам про те, що для перемоги над злом зазвичай достатньо простих людських чеснот (і дрібки кмітливості).

СОФІЯ ВДОВЧЕНКО

27 КВІТНЯ 2023

Warning: count(): Parameter must be an array or an object that implements Countable in </home/kairosbo/verbum.com.ua/www/wp-includes/post-template.php> on line **284**